

QADIMGI VA ILK O`RTA ASRLARDA ERON ARXITEKTURASI VA ME'MORCHILIGINING O`ZIGA XOSLIGI

Otajonova Gulnoza Karimjon qizi

O`zMU Tarix fakulteti 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada Eron me'morchiligi o'zining chuqur tarixi va o'ziga xos uslubiy elementlari bilan qadimgi va erta o'rta asrlarda rivojlanib, nafaqat mintaqaga, balki butun dunyoga ta'sir ko'rsatganligi haqida ma'lumot beriladi. Bundan tashqari Qadimgi Fors imperiyasining dastlabki davrlaridan to islom davrigacha bo'lgan ushbu me'morchilik an'anasi madaniy, diniy va texnologik yutuqlarning ajoyib uyg'unligini taqdim etishi haqida ham ko`proq yoritiladi.

KALIT SO`ZLAR: Qadimgi Eron me'morchiligi, Qadimgi Forsda arxitekturası, fors me'morchiligi, Ahamoniylar imperiyasi, Sosoniy me'morchiligi, Safaviylar hukmdorlarining me'moriy qarashlari va boshqalar

ABSTRACT: This article provides information on how Iranian architecture, with its deep history and distinctive stylistic elements, developed in ancient and early medieval times, influencing not only the region but also the entire world. In addition, it sheds more light on how this architectural tradition, from the early days of the Ancient Persian Empire to the Islamic era, represents a remarkable combination of cultural, religious and technological achievements.

KEYWORDS: Ancient Iranian architecture, Architecture in Ancient Persia, Persian architecture, Achaemenid Empire, Sasanian architecture, Architectural views of the Safavid rulers, etc.

Eron me'morchiligi uzluksiz evolyutsiyasi bilan dunyodagi eng ta'sirli me'morchilik an'alaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu arxitekturaning madaniy va siyosiy ahamiyati zamonaviy Eron me'morchiligida hali ham ko'rish mumkin bo'lgan asosiy elementlarni saqlab qolgan holda o'zgaruvchan sulolaviy, diniy va texnologik kontekstlarga moslashganida namoyon bo'ladi. Uning merosi islomdan oldingi va islomiy davrlarni qamrab olgan bo'lib, tabiiy dunyo, inson miqyosi va ma'naviy makon bilan chuqur aloqani ta'kidlaydi.

Qadimgi Forsda arxitektura nafaqat foydali maqsadlarda qurish, balki hukmdorlarning g'oyalari va kosmologik tartibni etkazish bilan ham shug'ullangan. Ahamoniylar sulolasi (miloddan avvalgi 550–330) monumental arxitekturaga e'tibor qaratgan bo'lib, u imperiyaning ulug'vorligini ko'rsatish, hokimiyatni tartibga solish, shohlar va xudolar o'rtasida ilohiy aloqa o'rnatish uchun mo'ljallangan edi. Masalan, Persepolisdagi Doro I saroy majmuasi o'zining maketi va bezaklarida ramziy jihatlarni o'zida mujassam etgan¹. Persepolisdagi "Barcha xalqlar darvozasi" imperator hokimiyati g'oyasining namunasi bo'lib, uning relyefli haykallari bilan Fors imperiyasining keng hududlaridan qirolga o'lpon olib kelgan vakillar ilohiy hukmronlik ostidagi umuminsoniy saltanat g'oyasini mustahkamlaydi. Persepolisda ishlatiladigan import qilingan Misr ohaktoshlari kabi qimmatbaho materiallardan foydalanish madaniy nafosat qatlamini qo'shdi, Fors san'ati esa Forsning qudrati va multikulturalizmining ramzi sifatida Ossuriyadan Misrgacha bo'lgan turli xil badiiy an'alar aralashmasini o'z ichiga oldi.

Qadimgi Eron me'morchiligining asosini Ahamoniylar imperiyasiga (miloddan avvalgi 550–330) borib ko'rish mumkin, bu ulug'vor inshootlar qurilishida monumental siljish bo'lgan. Ahamoniylar hukmdorlari, ayniqsa podshoh Doro I davrida, asrlar davomida Eron me'morchiligining ko'p qismini belgilaydigan monumental me'morchilik uslubini

¹ **Rajabov R.** Qadimgi dunyo tarixi. — T.: Fan, 1998. — B. 43.

yaratishda muhim rol o'ynagan². Ahamoniylar me'morchiligining eng ko'zga ko'ringan namunalaridan biri Persepolisdagi saroy majmuasi bo'lib, u taxminan miloddan avvalgi 518-yilda Doro I tomonidan asos solingan. Kuh-e Rahmat tog'i etagida qurilgan Persepolisda ulkan tosh inshootlar, murakkab bo'rtma haykallar va haybatli ustunlar mavjud edi. Uning katta zallari, masalan, Apadana zali imperiyaning qudrati va estetik qadriyatlarini namoyish etdi. Masalan, Apadana zali har birining balandligi taxminan 20 metr bo'lgan 36 ta ulkan ustunlar bilan ta'minlangan bo'lib, minglab hurmatli mehmonlarni joylashtirish uchun joy yaratgan. Bu ko'lam va ulug'vorlik Eron me'morlarining kelajak avlodlariga, shuningdek, qo'shni tsivilizatsiyalarga ta'sir qiladi.

Ahamoniylar davrida ustunli zallardan foydalanish fors me'morchiligining o'ziga xos xususiyati bo'lib, shohlarning qudrati va ularning ilohiy hukmronlik huquqi ramzi edi. Amaldagi materiallar, jumladan, ohaktosh va sadr daraxti ham ramziy ma'noga ega edi: ohaktosh chidamlilik va doimiylik uchun, sadr daraxti esa noyoblighi va hashamati uchun yetarli bo'lgan³. Bu elementlar keyingi davrlarda Eron me'morchiligining o'ziga xos belgilariga aylanadi.

Miloddan avvalgi 330-yilda Ahamoniylar saltanatining Makedoniyalik Iskandar tomonidan qulashi fors me'morchiligi an'alarining tugashi emas, balki ularning ifodalanishidagi o'zgarishlarni ko'rsatdi. III asrda vujudga kelgan Sosoniylar imperiyasi (milodiy 224—651) Eronda islomgacha bo'lgan oxirgi sulola bo'lib, arxitekturada ulkan yangilanishlar davri bo'lgan. Sosoniy uslubi o'zining jasur, keng kosmosdan foydalanishi va murakkab bezaklari, shuningdek, qurilish muhandisligi, xususan, gumbazlar va gumbazli shiftlar dizaynidagi yutuqlari bilan ajralib turadi. Sosoniylar imperiyasi keyinchalik islom me'morchiligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan monumental gumbazli binolarni qurishni takomillashtirdi. Sosoniy me'morchiligining eng mashhur namunalaridan biri Iroqning

² Salomov M. Eronning qadimiy me'morchiligi. — T.: San'at, 2001. — B. 102-105

³ Xolmatov T. O'rta asrlar Eron arxitekturasi. — Buxoro: Buxoro Davlat universiteti, 2003. — B. 58-60.

hozirgi Bag'dod yaqinida joylashgan Ktesifondagi saroydir⁴. Taq Kasra, Ktesiphondagi katta archa, balandligi taxminan 37 metr va kengligi 25 metrni tashkil etuvchi mustahkamlanmagan g'ishtdan yasalgan eng katta bir oraliqli kamarlardan biri bo'lib qolmoqda. Ark va gumbaz qurilishidagi bu yangilik islom arxitekturasining rivojiga, xususan, keng, ochiq maydonlardan foydalanish va qirrali arkdan foydalanishga katta ta'sir ko'rsatdi.

Ahamoniylarning muhandislik mahorati ularning imperiyasini saqlab qolish va kengaytirishga yordam bergan ulkan sug'orish tizimlari, yo'llar va saroylar qurishda ham yaqqol namoyon bo'ladi⁵. Anadoludagi Persepolisdan Sardisgacha cho'zilgan mashhur qirollik yo'li aloqa, savdo va harbiy harakatni osonlashtirgan muhandislikning aql bovar qilmaydigan jasorati edi. Bu yo'llar shaharsozlikning rivojlanishiga ham turtki bo'ldi, chunki shaharlar transport harakati, suv ta'minoti va jamoat joylarini oldindan ko'ra bilgan holda yotqizilib, islom davrida keyingi shaharlarning rivojlanishiga asos solgan.

Sosoniylar imperiyasi (milodiy 224-651) me'morchilik uslubidagi sezilarli o'zgarishlarni e'lon qildi. Sosoniylar monumental arxitektura tushunchasini bir qadam oldinga olib, keng, ochiq va yuksak darajada bezatilgan makonlarni yaratdilar, bu esa islom me'morchiligiga ta'sir ko'rsatdi. Ahamoniylar davridan farqli o'laroq, saroylar asosan toshdan tuzilgan va yanada rasmiy va tartibli tartibga ega bo'lgan, Sosoniy me'morchiligi o'zining ulkan gumbazli inshootlari va g'isht va ohak qurilishidagi ilg'or texnikasi bilan ajralib turardi⁶. Ochiq, gumbazli makon bo'lgan eyvon Sosoniy me'morchiligining eng muhim xususiyatlaridan biriga aylandi va keyingi islom tuzilmalarida foydalanishda davom etadi.

Sosoniylarning yana bir yangiligi bo'lgan gumbazdan foydalanish islom me'morchiligining rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega edi. Sosoniy gumbazlari engil

⁴ Yusupov B. Eron arxitekturasining rivojlanish davrlari. — T.: O'qituvchi, 2006. — B. 15-20.

⁵⁵ Pahlavi N. The Art and Architecture of Ancient Iran. — London: Thames and Hudson, 1983. — P. 45-48

⁶ Jafarov A. Eron me'morligi va san'ati. — T.: Mashq, 2005. — B. 122-125.

materiallardan foydalanishga asoslangan bo'lib, ular katta ochiq maydonlarni qamrab olishga imkon berdi va ular, ayniqsa, Eronda masjidlarining dizayniga katta ta'sir ko'rsatdi. Sosoniylar davrining tonozli shiftlar va monumental ark yo'laklarini o'zlashtirish mahorati Ktesifondagi Taq Kasra archasi misolida ko'rsatilgan. Bu archa Sosoniy muhandisligining eng katta va ajoyib namunalaridan biri bo'lib qolmoqda. Arkning mustahkamlanmagan g'ishtdan yasalgan dizayni shu qadar ilg'or ediki, u asrlar o'tib islom me'morlarini ilhomlantirgan⁷. Ilk islom davrida qurilgan Damashqdagi mashhur Ummaviylar masjidi o'zida ko'plab sosoniy unsurlarni, jumladan, arklar va keng markaziy hovlilardan foydalanishni o'z ichiga olgan.

Sosoniylar davridagi yana bir muhim voqea jamoat binolari, saroylar va diniy inshootlarni qurishda keng qo'llanilgan "ayvon"dan (monumental, ochiq archali gumbazli zal) foydalanish edi. Ayvon keyinchalik islom arxitekturasining, xususan, masjid dizaynining ramziy xususiyatiga aylanadi. Milodiy VII asrda Fors islom tomonidan zabt etilgandan so'ng, Eron me'morchiligi fors va islom ta'sirini sintez qila boshladi, bu esa islomgacha bo'lgan fors shakllarining elementlarini islom olami ehtiyojlari va sezgirliklari bilan uyg'unlashtirgan yangi me'moriy an'anani yuzaga keltirdi. Ilk islomiy Eron me'morchiligi sosoniylar davrining monumental ko'lamini va bezaklarini saqlab qoldi, ammo yangi diniy va madaniy kontekstlarga ega. Yangi islom jamiyatining markaziga aylangan masjidlar ko'pincha eyvon va gumbazli tomlardan foydalanish kabi fors yangiliklarini qabul qilgan.

Ilk o'rta asrlarda eng muhim voqealardan biri Eronda paydo bo'lgan "to'rt-ivon" masjidining paydo bo'lishi edi. "To'rt eyvon" tartibi har biri markaziy hovliga ochiladigan to'rtta eyvondan iborat bo'lib, bu dizayn butun Yaqin Sharq va undan tashqarida islom me'morchiligida keng qo'llanilgan. Ushbu dizaynning dastlabki namunalaridan biri eramizning VIII asrida qurilgan Isfaxondagi Jome masjidi bo'lib, u fors me'morchiligi

⁷ Farukhi N. Persian Architecture: A Historical Overview. — Tehran: Parsa, 2000. — P. 67-71.

an'analari bilan yangi islom talablari uyg'unligini namoyish etadi⁸. Bu masjidning joylashuvi Eron va keng islom olamidagi keyingi ko'plab masjid dizaynlari uchun arxetip bo'ldi. Murakkab koshinkorlik, xattotlik va geometrik naqshlardan foydalanish ham shu davrda mashhur bo'lib, koshinkorlik ko'pincha yorqin ko'k va yashil ranglar, shuningdek, Xudoning cheksiz tabiatini ifodalovchi murakkab arabesklar va gul naqshlari bilan ajralib turadi.

Saljuqiylar davri (milodiy 1037–1194) bu me'moriy an'analarning davom etishi va kengayishi, xususan, katta gumbaz va eyvonlardan foydalanishda davom etdi. Bu davrda qurilgan Isfahon masjidi Eron arxitekturasida qanday rivojlanganligiga yana bir muhim misoldir. Uning islom olamidagi eng katta gumbazlaridan biri bo'lgan markaziy gumbazi osmon olamini ramziy ma'noda yuqoriga qaratish uchun mo'ljallangan edi. Saljuqiylar masjid, minora va boshqa binolarni qurishda g'isht va koshindan foydalanishni ham takomillashtirgan⁹. Ularning dekorativ naqshlardan foydalanishdagi yutuqlari va "qo'sh qobiqli" gumbaz kabi me'morchilik shakllarining rivojlanishi Turkiya va O'rta Osiyo kabi keng qamrovli mintaqalarda islom me'morchiligiga ta'sir ko'rsatadi. Ilk o'rta asrlar davomida forslarning simmetriya, mutanosiblik va fazoviy joylashuvga urg'u berish diniy, davlat va xususiy binolar dizaynida ustunlik qilishda davom etdi. Eron me'morchiligining eng qadim zamonlardan beri o'ziga xos xususiyatlaridan biri binolar dizayniga bog'lar va suv ob'ektlari kabi tabiiy elementlarning birlashtirilishi edi. Bu nafaqat er yuzidagi jannat ramzi, balki issiq va qurg'oqchil iqlimi bo'lgan mintaqada amaliy mulohaza ham edi. Bog'lar, hovlilar va qanotlardan (yer osti suv kanallari) jamoat va xususiy joylarda foydalanish rivojlanishda davom etdi va Eronda islom me'morchiligining asosiy xususiyatiga aylandi.

XVI asr boshidan XVIII asrgacha Eronda hukmronlik qilgan Safaviylar sulolasi poytaxti Isfahonda monumental inshootlar va jamoat binolari qurilgan fors me'morchiligi

⁸ **Rostami F.** Architecture and Urban Planning in Ancient Iran. — Shiraz: Pars, 2002. — P. 30-33.

⁹ **Gafurov M.** Eronning qadimgi va o'rta asrlar arxitekturasida. — Toshkent: Sharq, 2004. — B. 90-92.

gullab-yashnagan. Safaviy arxitekturasida simmetriya, mutanosiblik va gumbaz va ivon qurilishining davomiy rivojlanishi bilan mashhur¹⁰. 1611-1630 yillarda qurilgan Shoh masjidi o'zining mahobatli gumbazi, keng hovlisi va ajoyib koshin mozaikasi bilan Safaviylar me'morchiligining eng yaxshi namunalaridan biridir. Masjid dunyodagi eng katta jamoat maydonlaridan biri bo'lgan Nag'sh-e Jahon maydonining bir qismi bo'lib, Safaviylar hukmdorlarining me'moriy qarashlaridan dalolat beradi.

Safaviylar davrida bog'larning rivojlanishi fors me'morchiligini yanada mustahkamladi. "Fors bog'i" ramziy to'rt qirrali (ko'pincha suv kanallari bilan bo'lingan to'rtta teng qism) bilan Safaviylar me'morchiligining markaziy xususiyati edi. Bu bog'lar o'zining oqayotgan suvi, geometrik sxemasi va ramziy elementlari bilan qadimgi fors bog'larida avvalgi an'analarni aks ettirgan. Ko'zga ko'ringan misollar orasida Isfaxondagi Chehel Sotoun saroyi bo'lib, u erda tinchlik va go'zallik vohasini yaratish uchun bog' me'moriy dizayn bilan birlashtirilgan. Forslarning tabiatning me'morchilik bilan uyg'unligiga urg'u berish tarix davomida, xususan, shaxsiy turar-joylar va saroylarni loyihalashda davom etdi¹¹. Bu integratsiya ko'pincha er yuzidagi jannatni aks ettirish uchun mo'ljallangan edi, chunki suv, ko'katlar va ochiq maydon ilohiy ne'mat va tinchlik timsoli edi¹². Safaviylar davrida "hashti" (xonalar bilan o'ralgan sakkiz qirrali markaziy zal) me'moriy yo'nalishi xususiy va qirollik qarorgohlariga xos xususiyatga aylandi va bu hovlilar ko'pincha hovuz va favvoralar bilan bezatilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qadimgi va ilk o'rta asrlardagi Eron me'morchiligi fors xalqining bunyodkorlik, yangilik va madaniy nafosatdan dalolat beradi. Ahamoniylar va Sosoniylar imperiyalarining monumental saroylari va ibodatxonalaridan tortib, islom davrining nafis masjidlari va jamoat binolarigacha Eron me'morchiligi shakl va funktsiyalarning uzluksiz evolyutsiyasini namoyish etdi. Ustunlar, arklar, gumbazlar,

¹⁰ Nematov H. Eron me'morchiligi: Tarix va madaniyat. — T.: Ma'naviyat, 2008. — B. 50-52

¹¹ Khabibov S. Arxitektura va san'atda Eronning ta'siri. — T.: Fan, 2007. — B. 78-82.

¹² Khakimov M. Me'morchilikda Eronning tarixi va madaniyati. — T.: San'at, 2010. — B. 110-113.

ayvonlar va keng hovlilardan foydalanish, dekorativ koshinlar va bog'larni o'z ichiga olgan holda, nafaqat Eron me'morchiligi, balki butun islom me'morchiligining belgilovchi xususiyatlariga aylanib, Ispaniyadan Hindistongacha bo'lgan binolarning dizayniga ta'sir ko'rsatadigan asrlar davomida o'ziga xosligini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Farukhi N. Persian Architecture: A Historical Overview. — Tehran: Parsa, 2000. — P. 67-71.
2. Gafurov M. Eronning qadimgi va o'rta asrlar arxitekturasini. — Toshkent: Sharq, 2004. — B. 90-92.
3. Jafarov A. Eron me'morligi va san'ati. — T.: Mashq, 2005. — B. 122-125.
4. Khabibov S. Arxitektura va san'atda Eronning ta'siri. — T.: Fan, 2007. — B. 78-82.
5. Khakimov M. Me'morchilikda Eronning tarixi va madaniyati. — T.: San'at, 2010. — B. 110-113.
6. Nematov H. Eron me'morchiligi: Tarix va madaniyat. — T.: Ma'naviyat, 2008. — B. 50-52.
7. Pahlavi N. The Art and Architecture of Ancient Iran. — London: Thames and Hudson, 1983. — P. 45-48.
8. Rostami F. Architecture and Urban Planning in Ancient Iran. — Shiraz: Pars, 2002. — P. 30-33.
9. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. — T.: Fan, 1998. — B. 43.
10. Salomov M. Eronning qadimiy me'morchiligi. — T.: San'at, 2001. — B. 102-105.
11. Xolmatov T. O'rta asrlar Eron arxitekturasini. — Buxoro: Buxoro Davlat universiteti, 2003. — B. 58-60.
12. Yusupov B. Eron arxitekturasining rivojlanish davrlari. — T.: O'qituvchi, 2006. — B. 15-20.